

МАКЕДОНСКИ ЖЕНСКИ КНИЖЕВНИ И ИСТОРИСКИ ЛИКОВИ ОД XIX ВЕК

1. Претставите на македонската жена во XIX век

Македонскиот XIX век избилува со женски ликови обработени во поезијата, расказите, драмските дела, патописите и другите книжевни жанрови. Тие се продолжение на средновековната книжевност во Македонија, создавана во духот на христијанската традиција.¹ Со навлегувањето на просветителските идеи, се чини дека уште повеќе се зголемил бројот на теми и женски ликови во световната литература. Во преродбенско-просветителската литература, ликот на мајката, девојката, воопшто жената, бил обработуван од „другите“, т.е. мажите, „додека нејзиниот творечки потенцијал се инкорпорира во народното творештво“.² Покрај женските ликови од белетристиката и фолклорот од овој период, постојат и низа реални женски ликови кои со своето дејствување влијаеле во поширокиот семеен и општествен круг, првенствено во просветата и револуционерното движење. Меѓу најистакнатите македонски жени кои со својата појава доминирале во дадено време, ќе наведеме неколку: Славка Динкова, Митра Миладинова, Царевна Миладинова-Алексијева, Сирма Војвода, Дафина од Просеник (Серско), Депа Каваева, Евгенија Јанчулева, Славка Чакарова (Пушкарова), Парашкева Сирлешчова, Сијка (Анастасија) Размова, Константина Настева Бојацијева-Русинска, понатаму монахињата Параскева, Захарија Шумљанска, Клио Самарџиева, Цветанка Сенокозлијева, Ѓурѓа Котева, Божана Трпанова, Дафа Цепенкова, Цвета Мазнеова, Арса Стрезова, Јанка Каневчева, Пара Матева (Крушевската баба Тонка), Роса Плавева и други. Во понатамошниот текст ќе се задржиме на нив, но и на низа други женски ликови од македонскиот XIX век.³

Многубројни женски ликови и размислувања за жените во XIX и почетокот на XX век сретнуваме во делата на Константин Миладинов, Цепенков, Жинзифов, Прличев, Евтим Спространов, Георги Динков, Динко Држиловец, Васил Пасков, Ефрем Каранов, Атанас Раздолгов, Методиј Кусевич, Константин Петкович, Никола Петров-Русински, Лазар Поп Трајков и др. Ваквата традиција продолжила и во периодот меѓу двете светски војни, за време на Втората светска војна и по неа, во новосоздадената македонска држава во рамките на Југославија. Ќе наведеме само неколку автори кои придонесуваат за континуитетот на делата во кои централна улога имале женските ликови: Кочо Рацин, Антон Панов, Ацо Караманов, Коле Неделковски и други.

Поретки се делата со есеистички, односно научен карактер, кои се осврнале на жената и на женското прашање. Во таа насока, значајни се говорите и пишувањата на Григор Прличев, кој во повеќе наврати го афирмирал женското образование. Пишувајќи за потребата од образование во „Слово за младите“, впечатлив е неговиот извик: „Колку е мило да го гледа човек напредокот на младите, / особено на женскиот пол!“ Излегувањето на жената од домот, во јавноста, Прличев го прокоментирал со зборовите: „Колку повеќе достоинство на девојката, толку поголеми се / и обврските нејзини“. Притоа заклучил дека: „Историјата докажа дека многу воспитани жени / беа од полза не

¹ Маја Јакимовска-Тошиќ, „Ликот на жената во средновековните белетристички текстови со религиозна содржина“, *Спектар*, Скопје, бр. 56, 2010, 16.

² Валентина Миронска-Христовска, „Жената во македонските литературни творби во 19 век“, *Спектар*, Скопје, бр. 59, 2012, 3.

³ Повеќе кај: Славчо Ковилоски, *Македонското женско творештво во XIX век*, Институт за македонска литература, Скопје, 2018.

само за својата татковина / туку и за целото човештво“.⁴ На оваа тема, Прличев се осврнувал повеќе пати во своите објави и говори.⁵

Слично како Прличев, и Спространов дал свој прилог кон унапредувањето на слободарските мисли за положбата на жените. За нас, особено значаен е ракописот *Жената како свесна граѓанка*. Во него, Спространов поставил повеќе прашања и дал одговори во однос на местото и улогата на жената во општеството. Анализата на женското прашање ја започнал од најстари времиња, преку христијанството и стигнал до современите состојби. Спространов се осврнал на домот и училиштето, на бракот, на односот на црквата кон жените и сл. Според него, „како свесна граѓанка, жената се создава дома, во семејството. Воспитувањето ѝ започнува таму, од мала“.⁶ Во понатамошниот текст, Спространов го афирмирал женското прашање, но дел од неговите сфаќања се движеле во рамките на тогашните традиционални вредности.

Свештенството имало сосема спротивни ставови од граѓанството. Голема расправа во тогашниот печат и во јавните дискусии предизвикале ставовите на црковниот достоинственик Методиј Кусевич, кој според конзервативното црковно гледиште, на жената гледал како на праизвор на сите гревови. „Престапот на Ева се заклучуваше во мислата да се израмни, да стане рамноправна со Бога, т.е. да се извлече од положбата на *потчинетост* и *послушност* (подвлечено во оригиналот – б.м.). Таа желба ѝ беше внушена од лукавиот дух“, запишал тој во расправата *Рамноправноста на жената*.⁷ Токму поради тоа, според него, жената никогаш не треба и нема да добие политичка рамноправност со мажот.⁸

Како што може да се забележи, во македонскиот литературен XIX век се претставени низа женски ликови, кои имаат различни карактерни особини. Сепак, како една нитка што се провлекува речиси кај сите нив е бунтовноста, борбеноста, решителноста да се надминат тешкотиите и да се зачекори кон нов, подобар свет. Оваа промена во портретирањето на силни жени коинцидира со промените кои започнале да се јавуваат и во секојдневјето на жените. Развивањето на нивната индивидуална самосвест мажите не можеле да го игнорираат. Напротив, тие ја пренесле отсликувајќи ја во своите дела.

2. Ликот на жената во народните песни

Жените заземаат едно од централните места во македонското народно поетско творештво, како интерпретатори и како ликови во песните. Причините за појавата на народните песни Кирил Пенушлиски ги гледа во условите на „ропскиот живот“, повлеченоста во себе и љубоморното пазење на народната традиција кои „создавале услови за развитокот и процутот на народната поезија“.⁹ Токму затоа, задржувајќи се на ликот на жената во народната поезија, направивме една систематизација на сижетите кои најчесто се јавуваат во усното творештво. Се разбира, подолуизнесените сижети ни

---

⁴ Григор Прличев, *Водач ме праќа татковината*, избор, поговор и коментари д-р Наум Целаќоски, Матица македонска, Скопје, 1993, 33.

⁵ Во „Слово одржано при погребот на Катерина Сарафова во Охрид“, учителка во Солунската гимназија, Прличев запишал: „О, вие ученици и ученички и сите / присутни, земајте урок, има смрт. Има или не? Трудете се сите да ѝ служите на својата татковина“. Во: Григор Прличев, *Водач ме праќа татковината*, избор, поговор и коментари д-р Наум Целаќоски, Матица македонска, Скопје, 1993, 14.

⁶ Григор Прличев, *Водач ме праќа татковината*, 10.

⁷ ЦДА, Софија, фонд: Методиј Кусевич, *Рамноправноста на жената отъ Ст. Загорският митрополит Методия*, оп.2, а.е.1665, 2. За овој текст, повеќе кај: Славчо Ковилоски, „Ракописот ‘Рамноправноста на жената’ од Методиј Кусевич“, *Спектар*, бр. 67, 2016, 31-46.

⁸ Методиј Кусевич, *Рамноправноста на жената*, стр. 27.

⁹ Кирил Пенушлиски, *Природата на фолклорот*, Матица македонска, Скопје, 2004, 32.

оддалеку не се исцрпени во нивната содржина, но даваат мал увид во мотивите во кои жената има доминантно место.

Користејќи ги зборниците на Миладиновци, Шапкарев, Цепенков, А. П. Стоилов, Панајот Ѓиноски, Наум Тахов, Васил Икономов, Стефан Верковиќ, Иван С. Јастребов, како и објавите на Тодор Гавазов во *Сборникот на народни умотворенија, наука и книжнина* и на Ефрем Каранов во *Периодическото списание* од Браила, можевме да утврдиме голем број теми и мотиви коишто се однесуваат на жените. Во најголемиот број случаи, тие се однесуваат на девојката која: се спротивставува на потурчувањето, не си ја менува верата; грабната е, односно пленета насила; девојката ја сакал млад, ја дале на стар (ја дале на друг); девојката по секоја цена сака да биде со момчето: либето помило од домашните, се покалуѓерува бидејќи не ја даваат на либето; не сакала, а ја дале: не ѝ се допаѓа во новото семејство; го чекала многу години: го дочекала; девојката се помирила со судбината: не може ништо да стори да биде со либето; девојката бара начин да биде со момчето: го отрула братот, му помага на момчето да се качи на прозор, ја наговара мајката, тајно се сретнува со момчето, го убедува да ја земе; девојки од други религии (Турчинка, Еврејка) сакале да се конвертираат или желеле што не се христијанки; непријателство меѓу две девојки: ја убила бидејќи била многу убава; сама си ја фалела убавината; момата го бендисала момчето: ѝ подгорела устата. Понатаму, од женските ликови во голем број случаи е застапена мајката: мајката го жали синот, момата го жали момчето; го убива синот: не знаејќи; синот се обраќа кон мајката: комита, се исповеда, направил многу зло, мајката го теши, како да ја земе момата; мајката (секрвата) не ја сака снаата: ја убива снаата, го лаже синот, од жал синот се самоубива. И сопругата, односно жената (сестрата) е застапена со следните теми: го ослободува заробенит маж; верна жена; мрзлива жена; задоволна жена од мажот; засидана невеста; неверна жена: си го убива детето, заљубила друг, мажот ја убива. Од другите роднински врски во кои се застапени жените, ќе ги наведеме следните теми: се нашле брат и сестра (или роднини): пред венчавка, инцест, се самоубиле, се стресла земјата; непријателство меѓу золви, снаи и јатрви; љубов на сестрата кон братот: ќе ја смени верата за да го ослободат братот, умира од жал за братот, му помага на братот, го смилуваат Господ; браќата извршуваат убиства поврзани со сестрата; таткото го убива синот за да ја има неговата жена: таа се самоубива; предавство: на жената, на снаата, зошто љуби друга жена; момчето се восхитува на убавината на девојката: земена мерката од сенката. Ќе наведеме и дека забележлив е и бројот на песни со фантастични суштества во кои се сретнуваат жени: самовила/самовили: грабнала девојка да им слугува, бара јунакот да свири, Марко и самовила, самовила и мома, самовила и свекрва, момче љуби самовила, самовила љуби момче; змеј заљубил девојка/девојки, мома љубела змеј.

Накратко ќе се задржиме на најуниверзалниот лик во македонскиот фолклор, ликот на мајката. Општо земено, мајката во народното творештво има улога на советодавец, заштитник и покровител на семејството и на синовата волја. Мајката била главен извор кому можеле да му се доверат ќерката и синот. Таа ги знаела сите тајни, желби и копнежи на децата. Мајката е особено присутна во ајдутските и револуционерните песни. Во револуционерните песни, мајката е само протагонист од страна, набљудувач на настаните. Таа е немоќна да направи нешто кога синот решил да замине во планина кај четата, или, пак, кога решил да се бие со аскерот. Нејзе ѝ останува трпеливо да чека и да се надева на позитивен исход, односно на среќен крај на битката. Покрај убавите мигови што ги сретнуваме во животот на мајката, испеани се повеќе жалосни песни, предизвикани од прераната смрт на синот. Се сретнуваат и сижети во кои мајката извршува злосторство врз саканите, најчесто врз синот. Понекогаш тоа е не

сакајќи или не знаејќи, но тоа носело и други последици. Тоа е најголемото зло што можела да доживее и направи една мајка. Бидејќи таа го носела девет месеци, таа го родила и изгледала, трагичен е крајот кога таа му го одзема животот на чедото.

Во самовилските песни мајката на јунакот се наоѓа наспроти самовилата; во религиозните песни во повеќе варијанти се пее за „Свети Ѓорѓи и мајка му“; во свадбените и брачните песни мајката ја мажи ќерката или го жени синот (во различни пригоди се пееа различни песни: во куќата на невестата, во куќата на зетот, на првиче); слично е и со лазарските песни во кои синот и мајката разговарале на различни теми; во тажачките песни мајката ја оплакува смртта на синот; во јуначките и ајдутските песни мајката најчесто го советува синот; во револуционерните песни мајката ја има истата функција, но се јавува и како негов заштитник и слично.

Ќе наведеме само неколку песни кои во својот наслов ја имаа именката мајка: „Не плачи, мајко, не жали“, „Ај излези стара мајко долу на портите“, „Здодејало ми се, мајко“, „Оздола слагат, ај мила мамо, крушовската чета“, „Нали ти е жалба за твојата мајка, Ангеле де?“, „Мајка Тоде караше“ и др.

Ако ги споредиме спротивставените мотиви (сака - не сака, може - не може), забележливо е големо присуство на песните во кои доминираат негативните карактеристики на жената. Ваквата тенденција во народната поезија ја гледаме во фактот што патријархалната заедница силно го осудувала секое женско однесување кое не било во согласност со тогашните морални норми, а особено неверната жена. Во таа смисла, осудувањето на жената во овие песни може да се сфати и како предупредување за последиците што следувале по чинот на неверството. Во народните песни за нечесната жена не постојат етички и морални норми. Таа е во состојба да го убие сопственото дете само за да ја оствари зацртаната замисла. Наспроти народното творештво, нечесната или неверната жена во реалниот живот била казнувана со екскомуникација од заедницата, со постојано потсмевање на нејзина сметка, со враќање кај нејзините родители (ако била млада невеста), па дури била и физички малтретирана.

Понатаму, песните се однесуваат на реални проблеми од секојдневјето, понекогаш и на вистински настани и случувања. Бидејќи лирските песни се производ на селанството, во нив можеме да ги согледаме чувствата и психологијата на селаните, нивните сфаќања, но и нивните креативни способности. Градските лирски песни се појавиле подоцна и се помалубројни во однос на нивните претходници. И покрај тоа што во себе внесувале нови (западноевропски) композициски елементи, нивната основа лежела во народната традиција.

Како што може да се утврди од богатиот фолклорен материјал, се забележува постојано трансформирање на песните од постарите записи, особено во епските песни во кое е видлива тенденцијата на премин кон лирски тоналитет. Притоа, „архаичните јазични форми им отстапуваат место на современите јазични форми“.¹⁰ Оттука, жената во јуначките и ајдутските песни е „предмет“ кој треба да биде освоен од јунакот. Понекогаш, во решавање на спорот кој треба да ја добие девојката, учество земал калуѓерот, кадијата или судот, а многу ретко девојката била таа што избирала. Иако и девојката можела сама да посакува некое решение, тоа често не било земено предвид.

Пресвртот во ваквиот однос кон младите моми се случил со навлегувањето на граѓанската лирика на македонско тло и со бранот романтизам кој преку слободните словенски земји (најмногу Србија) се вгнездил во македонските градови. Љубовната лирика, при сето богатство на другите видови, „сепак е цветот на македонската народна

---

¹⁰ Блаже Петровски, *Трансформирањето, распаѓањето и современата состојба на македонскиот јуначки епос*, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопје, 1992, 115, 118.

поезија“, забележува Душко Наневски и дополнува „ако мечтаењето воопшто ја создава поезијата, не е ни чудно што токму во Македонија се создала толку богата поезија, со така имагинативни преобразувања на реалноста“.¹¹ Може да се каже дека преку народните песни може да се проследи развојот на економските услови, на трговијата и на општествените промени.

Во новите услови, народната песна станала показател за меѓучовечките односи при формирањето на чорбаџиството, односно при појавата на поголеми класни разлики. Богатите граѓани негувале полуксузен живот во однос на претходната епоха и во однос на нивните посиромашни сограѓани и селанството. Младите немажени чорбаџиски моми спиеле на меки постели, на копринени перници и под јоргани бадемлии, а кога излегувале се дотерувале според последните моди. Антон Поп Стоилов запишал една песна во која девојката била убаво облечена, само поради тоа што имала тетка граѓанка која знаела како треба да ја промени: „Костуро ситна Димитро! / Кој ми те ситно оплете, / кој ми те бело промени? / Јас си имам тетка граѓанка, / таја ме ситно оплете, / таја ме бело промени“ (А. П. Стоилов, п.122). Модните прилики станале услов одредена девојка да биде посакувана. Доколку била дотерана, нацрвена и набелена, шансите да биде забележана и посакувана се удвојувале. Ненацрвените и ненабелени моми потешко можеле да го најдат патот до машкото срце.

Девојките знаеле дека за да предизвикаат внимание, требало да бидат накитени, а нивната облека да биде од скап материјал. Тоа ги отсликувало имашливоста и благосостојбата на семејството од кое доаѓала. За да ги придобијат, момчињата им се обраќале со зборовите: „Пор’чи, Милке, нар’чи, / што да ти купа, донеса?“ А желбите на момите биле големи. Тие сакале „од десет гроша муниста“ за да си направат ѓерданче; „две загии папуци“ за на нозе; „две мумлени шамии“ за на глава, за да може „јаз да ги носа бр, Христо, / ти да ме гледаш, да гориш!“ (Верковиќ, п.81). Ист е случајот со непознатото девојче, кое му се допаднало на момчето. Тоа сакало да ѝ купи на „чупчето“ - „драм белило и црвило“, „шарен колан“, „чевли, кондури“: „ти да ги носиш, ја да те пула, / Да те пулам, да се радвам“ (Миладиновци, п.319). Доколку момчето не ја облечело невестата во ново, туку во старо („ветви чорапи“, „крпачки чевли“), тогаш нејзината вредност во очите на другите паѓала и сите ја сметале за непожелна. Во тој случај, на прелажаната мома не ѝ требало црвило, туку црnilo (знак за жалост).

Излегувањето и физичкото присуство на момите надвор од домашниот праг придонесле тие да станат предмет на восхит од страна на момчињата. Додворувачките нафрлања, канења и убедувања укажуваат дека жената постепено се ослободила од затворениот домашен круг во кој живеела. Ваквата појава е особено карактеристична за последните години на XIX век и почетокот на XX век.

Исто така, преку народните песни може да се забележи прогресот во однесувањето на новите генерации девојки. Станувајќи свесни за своето тело и лице како извор на женственоста, истовремено привлекувајќи ги погледите на младите, убави, паметни и ситуирани момчиња, девојките се посветиле на свое разубавување, односно истакнување на сите женски атрибути кои го пленеле машкото срце. Првата победа во надминувањето на традиционалните сфаќања за жената како „плен“ кој може или треба да се грабне била однесена со можноста за одбивање на додворувачите. Дошло времето кога самата девојка можела да истапи и да се заложува за нејзината симпатија да стане и нејзин животен сопатник. Макар што во реалноста овој процес одел побавно, сепак бил направен значаен исчекор во однос на минатите децении.

---

¹¹ *Љубовни народни песни*, избор и редакција Душко Наневски, Македонска книга, Скопје, 1971, 5, 7. Исто исто во: Душко Наневски, *Македонската поетска школа*, Мисла, Скопје, 1977, 45.

3. Интерпретаторки на народни умотворби

Усното народно творештво е облик на уметничко изразување кое се изразува преку говорот и претставува најстар начин на практикување на народната книжевност, односно на литературата воопшто. Усното творештво се појавило пред писмената книжевност, а негова главна карактеристика е анонимноста. За разлика од писмениот начин на изразување кој во дадениот момент има конечна форма, усната книжевност е подложна на менување во јазикот, метриката и во текстуалниот дел, односно на импровизација.

Животот на усната творба зависел од интерпретацијата на нејзиниот автор и нејзиното прифаќање од народните маси. Доколку творбата била прифатена, пренесувајќи се од уста на уста, таа се менувала во зависност од социјалната припадност на нејзиниот интерпретатор, од јазичното подрачје од кое потекнувал тој, од неговата дарба за раскажување или пеење и сл. Многубројните варијанти на исти народни творби со различен квалитет само ја потврдуваат тезата дека усното народно творештво е подложно на промени. Ваквата состојба на менување трае сè до моментот кога народните творби ќе бидат запишани, при што нивната содржина и јазик добиваат утврдена форма. Народните творби и понатаму продолжуваат да егзистираат кај народот, но со секоја нова интерпретација претрпуваат промена во некој стих, во некој збор, во редоследот на стиховите и слично.

Според исказите на запишувачите на народното творештво, најголемиот дел од песните ги слушале од жени. Тоа го потенцирал и Константин Миладинов уште во првата реченица од Предговорот на нивниот зборник, која гласи: „Сиве почти песни се слушани од жени“. Истото тоа го нагласувал и Васил Икономов: „Сиве песни од Дебарско се слушани од баба Дунава Торлеска од Галичник. Свадбарските од баба Софија Аврамоска и од баба Елена Никоска од с. Лазарополе. Сите празнични песни од Кичевско се слушани од баба Менка Митреска од с. Кленоец, а свадбарските од баба Неда Крстева од с. Лавчани“.¹² Во таа насока се движат и забелешките на Верковиќ, Шапкарев, Антон Поп Стоилов.

Некои од позначајните карактеристики на македонското усно народно творештво, кое го репродуцирале народните пејачки, се однесуваат на стиховите и мелодијата на песните. Најчесто, должината на стиховите се движела од осмерец кај лириката до десетерез кај епиката. Стиховите се тонско-силабични, при што тие често се формираат според мелодијата, односно се условени од ритмизираниот слогови на песната. Притоа, во зависност од стихот, како постојан елемент се јавува цезурата (паузата), која се употребува во определени интервали. Во народните песни римата се сретнува мошне ретко, за разлика од рефренот кој се употребува почесто, особено кај подолгите епски народни песни. Народните пејачки него го користеле како своевиден одмор, пред понатамошното интерпретирање на песната.

Што се однесува до јазикот на македонските народни пејачки, народните песни ги пееле на својот дијалект, односно говор. Така, песните во зборниците со македонски народни песни од XIX век најчесто звучат онака како што се пееле во местата од каде што потекнувале. Во одредени случаи, интервенциите на запишувачите придонеле некои од нив да ги загубат изговорот и звучноста на територијата од каде што биле слушани, но генерално гледано, преку нив можеме да го согледаме развојот на македонските говори и македонскиот јазик, воопшто. Како што кажавме и претходно, јазикот

---

¹² Васил Икономов, *Старонародни песни и обичаи од Западна Македонија*, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопје, 1988, 69.

најверно и стереотипно се чувал во песните. Народните пејачки со своите индивидуални квалитети на пеење ни нудат широка палета на зборови, термини и реченици, кои се употребувале во XIX век и претходно. Покрај пеењето на локален говор, во нивните песни се чувствуваат влијанија и од соседните балкански простори, меѓу кои најзабележително е турското, односно ориенталното влијание.

Обидувајќи се да ги изнесеме на виделина македонските народни пејачки, успеавме да направиме попис во кој забележавме 160 имиња и презимиња на женски интерпретаторки на народно творештво од целата етногеографска територија на Македонија. Табелата, во која меѓу другото се наведени и изворите и годините на запишување, ја предаваме како *Прилог*. Во неа, особено забележителни се имињата на Дафина од с. Просеник (Серско), Арса Стрцова од Охрид, Депа Каваева од Струга, Ѓурѓа Котева, Божана Трпанова и Дафа Цепенкова од Прилеп, Цвета Мазнеова и Митра Ристова од с. Лешко (Горноцумајско), Илинка Везенковска од Крушево итн. Дел од нив се познати по квантитетот на испеани песни, а дел од нив по квалитетот.

При анализирањето на македонското женско народно пеење, истражувачите на оваа проблематика (Кирил Пенушлиски, Марко Китевски, Томе Саздов, Ленка Татаровска, Гане Тодоровски и др.) укажуваат на фактот дека за народните пејачки многу малку се знае поради малиот број информации, но и поради анонимноста, која е една од основните карактеристики на фолклорното творештво. Сепак, „меѓу имињата на интерпретаторките кои се познати и чиј талент и импозантен раскажувачки или пејачки опус придонел да излезат од анонимноста“,¹³ се откриваат низа претходнички на оригинални творечки имиња кои создавале кон крајот на XIX и во XX век.

Доколку го прифатиме тврдењето на Кулавакова дека усната народна литература е прва етапа во развојот на литературата и неопминлив дел од развојот на литературата на еден народ,¹⁴ тогаш нема причина народните пејачки застапени во зборниците на македонските фолклористи од XIX век, да не најдат свое место во каноните на историјата на македонската литература, во делот наменет на женското писмо. Во тој поглед, најдалеку оди Гане Тодоровски во предговорот „Полногласна поворка песноноски“ на книгата *Книжевната преродба*. Во него, тој ги изедначува по третман и по заслуги непосредните производители (индивидуалните творци) и создавачи на песните, со собирачите, „вардачите на усната традиција“ и нејзините почитувачи и додава: „сите тие, како песнотворци, песнозналци, песноноски ѝ служеле на поезијата по своему, според сопствените можности, знаења и умеења, но, ѝ служеле исклучиво во името на една непореклива љубов“.¹⁵ Со ваквото тврдење на Тодоровски ние се согласуваме само делумно. Прашање е колку од народните пејачки имале дарба за импровизација со која внесувале нешто ново во народните песни или, пак, можеби создавале и свои творби под

¹³ Ана Мартиноска, *Културни парадокси (Родот, етницитетот и идентитетот во фолклорот и литературата)*, ИМЛ, Скопје, 2014, 47.

¹⁴ Катица Кулавакова, „Coitus Metaphysicus, Лирската контекстуализација на жената во оралната традиција“, *Херменевтика на идентитети*, Македонска ризница, Куманово, 2006, 26, цитирано според: Ана Мартиноска, *Културни парадокси*, 48.

¹⁵ *Книжевната преродба, панорама на македонската поезија во XIX век*, избор, предговор, редакција и белешки акад. Гане Тодоровски, НИД „Микена“, Битола, 2008, 7. Квалификацијата „народни пејачки“ и „интерпретаторки“ на Тодоровски Васил Тоциновски ја надополнува и со: „авторки“. Во: Васил Тоциновски, *Столетни опстојби*, Zajednica Makedonaca u Republici Hrvatskoj, Zagreb, 2012, 128; Васил Тоциновски, *Тајни и трајни пораки*, Дирекција за култура и уметност, Скопје, 2003, 25. За улогата на жената како „вардач“ на народната традиција, Наташа Аврамовска пишува дека со нагласувањето на нејзиниот социјален статус, а не само со нејзината биолошка улога, Константин Миладинов во „Предговорот“ на својот *Зборник* ја легитимира „нејзината компетенција на чуварка и пренесувачка на културата на заедницата“. Во: Наташа Аврамовска, „Син на женското усно предание (Публицистичката дејност на Константин Миладинов)“, *Ние во времето*, Магор, Скопје, 2006, 22.

превезот на анонимноста. Утврдувањето на авторството е мошне тешко, меѓу другото, и поради фактот што кај голем број народни песни не е наведен пејачот. Доколку се знае интерпретаторот, тогаш преку неговиот исказ се бараат варијанти кои ги запишале другите собирачи на усното творештво и преку нив се споредуваат уметничките квалитети на интерпретираната песна.

Ако ги изоставиме обичајните песни што ги изведувале само жени, во другите песни (епските, јуначките, ајдутските, хумористичните) тешко можат да се препознаат разлики во стилот на пеење врз основа на половата припадност на изведувачот. Значи, нема разлика во песните пеени од мажи и оние од жени, а доколку ги има, тие се минимални. Ваквата наша констатација не го негира постоењето на „женското пеење“, туку напротив, уште повеќе го афирмира, потврдувајќи ја неговата висока естетска вредност. Самото изедначување на квалитетот на песните пеени од мажите и од жените доволно кажува дека не може да се зборува за некаква „супериорност“ на пејачите во однос на пејачките. Затоа, „како и француската, така и американската критика најчесто одбиваат да ја прифатат идејата за посебен ‘женски сензибилитет’, ‘женска имагинација’, сметајќи ги овие поими како поткрепа на стереотипите за онтолошката машкост или женскост во текстот“.¹⁶ Сметам дека овој заклучок доволно кажува за (не)постоењето на посебноста на женското пеење во народното творештво.

4. Ликот на мајката во белетристиката

Во македонската книжевност од XIX век се пројавуваат голем број претстави на жени, меѓу кои особено забележителни се ликовите на мајките. Врз основа на претходно изнесената констатација дека мајката била основата околу која гравитирале сите членови на семејството, македонските автори само ја продолжиле традицијата на опевање (или споменување) на мајчините ликови во своите дела. Востановената перцепција за мајката како заштитник на домот, но и како ѕвезда Деница која го осветлувала патот на своите деца, истакната во автобиографските творби и спомени на македонските преродбеници, продолжила да егзистира и понатаму. Ослободени, условно кажано, од клишеата што ги наметнуваат автобиографскиот и мемоарскиот начин и стил на пишување, во белетристичките текстови се чувствува слободата на изразување при описот на чувствата. За мајката како литературен лик пишувале голем број македонски преродбеници и просветители. Ќе наведене некои од нив: Атанас Раздолов (*Баба Ѓурѓа и проза во стихови*), Евтим Спространов (*Мара Вонерката*), поетските објави на Константин Миладинов, Константин Петкович и други.

Голем број од нив се однесуваат на чувствата на мајките, на невозвратените љубови, девојки вљубени во момчиња, но и на присилни бракови и др. Бунтовен е прозниот текст на Раздолов *Баба Ѓурѓа и проза во стихови* од 1895 година, во кој се опишани револтот и бунтот на младата жена, кои „прераснале во смислен и организиран отпор што ќе ѝ го исполни и осмисли нејзиниот живот“.¹⁷ Понатаму, од објавите во посебни книги и во периодиката ќе ги наведеме уште и: *Македонска крвава свадба* од Војдан Чернодрински; *Присилен брак* од Васил Пасков; „Бисера“, „На чужина“, „Думание“ од Константин Миладинов; *Сердарот*, „Постигнала се убава Јана“ од Прличев; *Крвава кошуља*, „До мајка ми“, „Селанка“ од Жинзифов; „Момина клетва“ од

¹⁶ Јасна Котеска, *Македонското женско писмо*, Македонска книга 2002, Скопје, 2003, 59.

¹⁷ Васил Тоциновски, *Расказот во македонскиот 19 век*, ИМЛ, Скопје, 2009, 195. Покрај поддршката за македонската жена, Раздолов „има подеднакво разбирање и за страдањата на турската жена“. Во: Вера Весковиќ-Вангели, „Жената во творештвото на Раздолов, еден историски аспект“, *Дело 74*, Штип, 1987, бр. 1-2, 74.

Константин Петкович; *Румена Војвода* од Ефрем Каранов; „Гроздан и Цветанка“, „Одмазда“ и „Мара Вонерката“ од Спространов и др.

Како посебен циклус песни можат се одделат поетските изливи на авторите кои татковината Македонија ја споредуваат со мајка, тажна и зацрнета од долгогодишното ропство, но која, истовремено, повикува на ослободување и отфрлање на тиранијата.

Во оваа прилика, се определивме за три мошне впечатливи прикази на мајки, кои ги сретнуваме во творбите на Прличев (*Сердарот*, „Мајкина клетва“, „Слово за св. Кирил и Методиј“), Жинзифов (*Крвава кошуља*, „До мајка ми“) и на Цепенков („Македонско тажејње – на македонски народен мотив“, „Мирчо Војвода со мајка си се проштава“, „Глигор Војвода“).

Еден од најпознатите мајчини ликови во македонската поезија од XIX век е ликот на Прличевата Неда, мајката на Кузман Капидан, овековечена во поемата *Сердарот*.¹⁸ Интересен е податокот што Прличев го изнел во својата *Автобиографија* дека опишаната Неда „не е друга освен мајка ми, и Нединото сновидение е мајчиното ми сновидение. Толку е верно дека мајчината љубов помага и во пишувањето“.¹⁹ Блискиот однос што Прличев го негувал со мајка си придонесло книжевниот лик Неда да биде изграден врз реалниот лик Марија. Со извонредна вештина, тој го портретирал ликот на една мајка, навидум нежна, но силна во духот, вистинска Амазонка, жена-борец, кога станувало збор за доброто на нејзиното потомство. Продолжувањето на животот среде налетот на смртта и егзистенцијалните проблеми го надминува лелекот на ужалената жена, а мислата за одмазда станува дополнителен мотив за опстојувањето.

Вториот мајчин лик кој ќе го земеме како пример го сретнуваме во поемата *Крвава кошуља* на Рајко Жинзифов. Ситуацијата е идентична: Жинзифов, како и Прличев, ја опишува загубата на мајката на синот-единец. Времето на двете дејствија ја поддржува причината за двата трагични краја. Имено, ропството е изворот на несреќите што го снаоѓале целиот народ, а оттаму и двете мајки. Меѓутоа, за разлика од Прличевата мајка-борец, кај Жинзифов таа е претставена како помалку енергична, односно жена што се однесува во рамките на конвенционалниот традиционализам. Мајчиниот лик што го портретира Жинзифов ја има несреќната судбина кај неа да остане само крвавата кошула на нејзиниот загинат син. Кај Прличев мајката свесно повикува на одмазда, додека, пак, кај Жинзифов тој гнев е повеќе загриженост, несвесен порив кој повикува на одбрана на народот, на израмнување на долговите. Додека Неда, иако ужалена, трезвено размислува за последиците предизвикани од убиството на синот, Жинзифовата мајка го оплакува прерано згаснатиот живот, на начинот претходно востановен од низа генерации жени: со тажење. Кон овој заклучок нè наведуваат и зборовите на поетот дека: „нашата клета баба-мајка, / не сака француски зборови, / туку таа, браќа, со лек и билка / ќе исцели рани“. Крајот на песната, исто така, е во духот на традицијата. Тој не буди револуционерни мисли, туку едноставно се препушта на стихијноста: „Јадна, клета бабо-мајко, / тешка ти сџдбина! / Тешка ти година, бабо, / немаш вече сина!“²⁰

Во две други песни, војводата разговара и се советува со мајка си. Во песната „Глигор Војвода“, мајката го учи и го кара Глигор Војвода бидејќи се посрбил и на тој начин ѝ донел голем срам на фамилијата. Таа го проколнува синот: „проклет од мене да бидиш, / аир, берикет да немаш, / две на едно да не клаиш, / дете да не ти проплачи, / јагне да не ти проблеи, / жито во гумно да не внесиш, / гробнина синко да немаш!“

¹⁸ Григор С. Прличев, *Сердарот*, приготвил Ѓорѓи Сталев, Наша книга, Скопје, 1967, 4.

¹⁹ Григор Прличев, *Автобиографија*, Детска радост, Скопје, 1995, 81.

²⁰ Рајко Жинзифов, *Крвава кошуља*, Браила, 1870, 22. Истото и во: Рајко Жинзифов, *Одбрани творби*, приредил Гане Тодоровски, Мисла, Скопје, 1981, 145. И во песните „Вдовица“ и „До мајка ми“, поетот покажува малодушност; нема желба за борба и одмазда, туку едноставно тоа е поплакување од судбината.

Поводот за да ја напише песната Цепенков го нашол во историскиот настан, кога членот на Македонската револуционерна организација, Григор Соколов(иќ), се ставил во служба на српската пропаганда. Како српски војвода дејствувал на територијата на Азот и Поречието и во северните делови на Прилепско. Поради ваквото предавство, Цепенков на симболичен начин ја претставил мајката на војводата Глигор (Григор) како жена која се срамела од своето чедо и колнела со најтешките клетви.

За разлика од песната за Глигор, во песната „Мирчо Војвода со мајка си се проштава“, ликот на револуционерот е во согласност со канонизираните вредности кои треба да ги има секој вистински јунак. Подготвувајќи се да замине со дружината, војводата Мирчо ѝ се обратил на мајка си: „Не плачи, мајко, не жали, / не рони с’лзи крвави / оти ќе бидам војвода / со црвен бајрак во рака“. Причините за неговото заминување во борба лежат во убиството на татко му, за грабнувањето на двајцата браќа, за откупот при што била продадена сета стока, за убиството на едниот брат, за неговото ранување, за омаловажувањето во судот кој наредил да го тепаат без причина итн. Исказот на синот Васил е доволен мајката да не му се спротивстави на неговото заминување. Нејзината пасивност, односно молчење може да се толкува како одобрување на намерата на синот да се бори со душманите. Синот не размислува за смртта, но дури и ако во борбата загинал, „вечен ќе останам“, вели тој.²¹ Всушност, синот и мајката на смртта не гледале како на нешто трагично, бидејќи подобро било да се умре со пушка в раце отколку да се живее како роб. А во смртта, синот би ја нашол вечноста, бидејќи неговото име би било запаметено за век и веков, како борец против тиранијата.

Во македонската книжевност од XIX век се сретнуваат повеќе претстави и описи на мајки. Во овој случај, целта ни беше да прикажеме три типа книжевни ликови, кои се разликуваат меѓу себе. Кај Шапкарев мајката е предадена во нејзиното затворено традиционално руво, без воинствени карактеристики; Прличевата Неда е жена-борец, која и физички и психички е силна; Цепенков, пак, во своите песни портретира мајки кои се револуционерно зрели и кои се решени да се борат со непријателот. Во таква ситуација, дури и кога нивните синови заминуваат во битка, тие не плачат, туку се помируваат со фактот дека за да се дојде до слобода, треба да се дадат и жртви. Другите автори најчесто ги користеле овие три воспоставени насоки на градење на ликовите на мајките во поезијата и прозата.

5. Авторството на македонските жени

За засилената читателска активност на жените, како илустрација, ќе наведеме само некои од имињата на претплатничките на тогашниот печат: на весникот *Новини*: Фанија Чипанова и Фанија Нурева во Охрид; Калиопи Захаријева во Горно Броди, Серско; Екатерина Стрцова во; Марија Атанасова во Горни Порој, Серско и др. На весникот *Вести*: учителките од педагошкото училиште во Скопје – М. Бошњанова, Р. Масларова, Љуба Купева и Екатерина Александрова, Пар. П. Теодосиева во Пехчево, Ек. Димева во Струмица, В. Краева во Тетово, С. Петрова во Екши-Су, Маслина Димитрова во Зелениче, Константина Хаџиева во Струга, Елисавета Василева во Крушево и др.; Славка Динкова која соработувала со весникот *Македонија*; Крстја Алексова од Битола била претплатена на списанието *Женски глас* итн. Меѓу нив ги сретнуваме и првите македонски авторки на дописки, односно на новинарски прилози. Редоследот на настаните покажува дека голема улога во авторското женско писмо

---

²¹ Марко К. Цепенков, *Материјали, литературни творби*, редактирал Блаже Ристовски, Македонска книга, Скопје, 1972, 244-256.

одиграла отвореноста кон западната мисла. Со добивањето на весниците и списанијата, започнала и нивната трансформација од читателки во авторки.

Во контекст на изложеното, сметаме дека целокупниот начин на живот и условите во кои егзистирало македонското население со право ни дозволуваат да ја поддржиме афирмацијата на посебноста на македонскиот книжевен дискурс, а понудената категоризација важи исклучиво за македонската книжевна мапа. За жал, македонската литература од овој период останува сè уште без лирско-белетристичка творба, односно без ниту една посебна книга, и покрај нашите истражувања во повеќе архиви и во периодиката. Сепак, неможноста да изнедриме поетска творба или расказ не значи дека во идни времиња нема да се појават вакви творби. Оставаме можност тие да лежат во некој архив или домашна збирка, со голема веројатност да бидат непотпишани. Доколку е така, тоа повторно ја намалува шансата на дел од анонимните творби да им се припише авторство. На пример, неколку истражувачи на животот и делото на народната пејачка Депа Каваева од Охрид, меѓу кои Петар Чакар, Филип Каваев и Никола Кукунешевски, изнесуваат мислења дека и самата Депа пишувала. Меѓутоа, како што наведува Кукунешевски, „за жал, нејзиното лично творештво било уништено во целост“ од фанариотите,²² при што самата Депа била физички осакатена.

За нас, од особено значење се архивските материјали во кои можат да се пронајдат исклучително вредни ракописни оставштини од познати, но и од непознати македонски жени што поседувале творечки капацитет и коишто се обиделе на полето на книжевноста. Од различни причини овие нивни записи останале необјавени. Таков е примерот со ракописната оставштина на Анастасија Милошева (Милошова) од Прилеп, во чија приватна архива откривме драмски текст и драмолетка, како и една песна и повеќе есеистички записи.

Овој случај ни дозволува женското творештво да го разгледуваме и од перспектива на негово (не)обелоденување. Во таа смисла, може да се зборува за „приватно“ и за „јавно“ творештво, за „приватни“ и за „јавни“ текстови. Приватното творештво останувало во ракопис, било интимно и до него немал пристап дури ни најблискиот круг на авторката. Сметаме дека тоа се состоело од поетски творби и од дневнички записи. Поради природата на записите, овие текстови речиси секогаш се губеле, исчезнувале или се забравале. Ова не е случај само со македонското женско писмо, туку со севкупниот корпус на светското женско авторство, поради што бил создаден терминот „заборавени дела“ кој го користат: Алисон Финч, Линда Вагнер-Мартин, Кејти Н. Дејвидсон и др.

Врз основа на досега пронајдените творби потпишани од македонски жени во XIX век,²³ нив можеме да ги групираме во следните категории: статии, преводи, правни акти, извештаи, јавни огласи и благодарници, кореспонденција, собирачка и препишувачка дејност и јавни говори.

Се чини дека најзначајните дела на македонското женско писмо биле објавувани во периодиката, во вид на статии. Како авторки на овие текстови се јавуваат: Славка Динкова, која се потврдила и како преведувачка од француски јазик; Екатерина Дукова, заедно со Елена Т. Константинова, Елена Д. Дукова, Роза Д. Дукова и Анастасија Ди. Влахинката; потоа Евтимица Јанчева, Султана Чикмакова, М. Хр. Зрнева, Олга

²² Никола Кукунешевски, „За Депа Каваева“, *Литературен збор*, Скопје, бр. 5-6, 1998, 35.

²³ Голем дел од творбите се потпишани со иницијалите и псевдонимите, како на пример: Е. К-ва, Една граѓанка, Граѓанка, Зрителка и др. Бидејќи нема речиси никакви информации за овие авторки, самото (не)потврдување на нивната припадност кон македонската книжевност претставува сложена задача.

Мацарова. Во основата на речиси сите написи лежи прашањето за правото на образование на жените

Правните акти ги означивме како врвен дострел на општественото дејствување на македонските жени, бидејќи активно се вклучиле во образовниот процес, во неговото осмислување, реализирање, во формулирањето на начините на однесување, на правата на учителите и на учениците. Два мошне обемни правилници лично напишала ќерката на Димитрија Миладинов, Царевна Миладинова-Алексијева: *Правилник за IV класните училишта во Македонија и Одринскиот вилает*, кој не е датиран и *Правилникот за женските училишта* за учебната 1890/91 година, кои ги најдовме во ракопис.

Извештаите за работата на женските училишта се дело на директорките, односно управителките на женските училишта. Во нив се зборува општо за работата на училиштата, за правилата и нормите и за побарувањата од учителките. Потоа извештаите биле проследувани до повисоките раководни тела (црковно-училишните општини или просветниот оддел на Егзархијата). Најзначајни записи од ваков вид оставиле Славка Динкова и Евгенија Јанчулева.

Иако не се поврзани со книжевноста, сепак, како посебна категорија ги издвоивме огласите и јавните благодарници упатени од перата на македонските жени. Дел од нив се потпишани индивидуално со име и презиме (Царевна Миладинова), дел се без потписи, но во име на колективот (јавните благодарности од женскиот пансион во Солун, од женското училиште во Куманово, од женското училиште во Струга), а дел се колективни, со наведени идентификациски генералии (јавната благодарност на Евгенија Јанчулева и А. Шопчева; негирање на објавена информација, од страна на пет учителки од Охрид). Овие објави немаат никаква естетска вредност и можат да послужат само како статистички дополнувања за активностите, дарежливоста и желбите за успех на просветата во Македонија, од страна на учителите и учителките.

Најбројна е кореспонденцијата, односно епистоларните записи. Таа е сочинета од молби и барања, жалби, писма со желби за успешна работа, писма со информации за успехот и поведението на ученичките, училишни сметки, наследства и имотни спорови, писма со описи на секојдневните животни тешкотии и сл. Овие книжевни записи имаат мала уметничка вредност, но се од големо значење за историографијата, која преку нив може да ја согледа актуелната општествено-политичка состојба и да извлече секундарни податоци за одредена личност или настан. Некои од нив, како на пример, писмата на Митра Миладинова, сопругата на Димитрија Миладинов, се од важност и за книжевната наука, бидејќи претставуваат богат извор преку кој можеме да проследиме и компарираме низа настани поврзани со животот и дејноста на истакнатиот македонски преродбеник.

Една од појавите поврзани со македонскиот фолклор е секако собирачката дејност на народните умотворби. Како еден од елементите на преродбата во Македонија, со неа најмногу се зафатила македонската интелигенција, односно учителите. Станува збор за повеќе од скромна запишувачка дејност, која има повеќе историско отколку фолклористичко значење (на пр. материјалите на Екатерина Шапкарева).

Монахињата Параскева од првата половина на XIX век нè упатува и на една друга книжевна дејност, со која се занимавала Македонката: препишувачката дејност. Мошне импресивен се чини подвигот на монахињата Параскева од кичевскиот манастир Пречиста, која како да сакала да излезе од темниот превез на анонимноста, откривајќи му го на светот своето постоење преку препишувачката дејност на еден *Псалтир*, на чии страници оставила и сопствени записи.

На крајот, ги евидентиравме и јавните говори кои ги одржувале македонските учителки, со кои барале право на образование и еманципирање во општеството. Вакви

говори држеле учителките Славка Чакрова, Евгенија Јанчулева, П. К. Мавродијева, двете учителки со исто презиме (Попова), кои предавале во Солун и Кочани и една неименувана учителка од Охрид. Единствениот комплетен говор во интегрална форма е изречен од ученичката Параскева Димкова. Од изнесеното можеме да заклучиме дека говорите, парафразирани од дописниците, го покажуваат степенот на развој на женската мисла во Македонија од крајот на XIX и почетокот на XX век.

6. Ликот на мајката во спомените на македонските преродбеници и револуционери

Како што веќе спомнавме, жената-мајка во македонскиот XIX век имала улога повеќе од мајка. Таа била заштитник, чувар и поттикнувач на своите деца, без разлика на нивните квалитети и амбиции. Во времето кога мажите често пати заминувале на печалба и во туѓина останувале повеќе години, мајката ги преземала ингеренциите на двата родители. Во времето кога мажите ја воделе трговијата, работеле во полињата и планините и учествувале во револуционерните борби, мајката претставувала извор на сигурност во домот.

Од изложените примери може да се истакне дека мајката била свесна дека знаењето било потребно за согледување на општествените теченија и претставувало можност за материјализирање на стекнатите искуства, бидејќи нудело стабилност и комфорност. Се чини дека мајките се подалековидни од татковците кога станувало збор за иднината на нивните деца. Додека мажите, во овој случај, размислувале пократкорочно, можеби и поразумно, жените со сиот жар којшто постои во нивните срца се внесувале во родителството. Оттаму, кога нивните деца заминувале на школување подалеку од родните краишта, тие мислеле на своите мајки и на нивните чувства. Најчесто, татковците биле само епизодисти во нивните животи, кога станувало збор за одгледувањето и воспитувањето, па и воопшто, во понатамошните животни врвици на нивните деца.

Како што видовме, во некои случаи децата ја познавале само својата мајка. Таа била обединувачка алка на семејството. На пример, по загинувањето на таткото на Ѓурчин Кокале, неговата мајка Кала („остана мајка вдовица“) ја презела грижата за трите синови и трите ќерки. Некои од децата умреле, некои се ожениле и одделиле, Ѓурчин останал со мајка му и со уште две сестри: „друго ништо, како и никој нигде“, запишал тој во своите *Наказанија*. Кала „се помоли Господу, сполај му“, барајќи нејзините деца да ја имаат Божјата милост. Но таа не останала само на молитви, туку дејствувала: „ме зеде мајка, ме однесе во Дебор, ме глави шуле (ученик – б.м.) да уча јозик“.²⁴ Уште тогаш било јасно дека само со ука можело да има и посветла иднина. Познавањето на албанскиот и турскиот јазик на Кокале му овозможило да стекне големо богатство.

За мајката најтешки биле разделбите со синовите што се посветувале на револуционерното дело. Нивното заминување од родната куќа значело напуштање на мајчиното огниште. Бидејќи жените биле врзани за домот, тие можеле да се надеваат од познајници да чујат некаков абер за своите синови или, пак, во најдобар случај, синовите да дојдат да ги посетат нив (што било реткост). За разлика од нив, татковците почесто биле во можност да остварат директен контакт со своите синови, поради мобилноста, односно можностите да се сретнат со нив на непристапни или тајни места.

Во својата *Автобиографија*, Григор Прличев запишал: „Мајка беше научена на домашни и земјоделски работи. Таа беше лавица телом и душему. Мишиците ѝ беа железни; лицето ѝ од сонце поцрнето од полските работи... Словото мамино беше: ‘Ќе работам по куќите’. Така речено и така сторено“. Прличев за мајка си дозабележал уште

²⁴ АО ИНИ, *Автобиографија на Ѓурчин Кокале*, Сл. IV. 272, 1-3.

и дека: „Како што телото ѝ беше железно, така и викотот ѝ беше генералски. Трепераа од неа непрокопсаните... Кога хирургот од немарност го оставаше болниот да тлее од треска додека да се појави глава од отокот, мајка со изострена борина ја правеше операцијата, извадуваше легени гној и добиваше благослови. Чудесно нешто!“²⁵ Од нејзините зборови, пргавиот Прличев дознал за животниот пат на својот татко, за неговите рани, за неговата нежност и усилбите да го прехрани своето семејство. Прличевата тага ја згаснувала токму таа: „мајка ме утешуваше, иако имаше таа голема нужда од утеха. Таа дури, со вистинска вера во Бога, рече дека Господ ќе ни помогне така, што не само мене, но и Ивана ќе нè праќа на училиште“. И самата си давала кураж: „усетувам во себе сила голема. Ќе работам по куќите. Работата јет здравје и чест“.²⁶

И во други наврати, Прличев ја спомнувал мајката речиси како неземско суштество. Во „Посмртниот говор за Мица...“, кој го одржал во Битола, тој се осврнал на животот и смртта на Мица, чиј син бил далеку од неа, заклучувајќи дека: „многу полесно умира мајка кога го гледа пред себе својот мил син“.²⁷

Речиси идентична информација за својата мајка дава и Кузман Шапкарев. Тој запишал дека за своето основно образование „најмногу ѝ должам на својата ученољубива мајка, којашто работеше деноноќно – плетеше мрежици, за да ги купува (татко ми не пристануваше) прескапите и скудни грчки учебници“.²⁸ Таткото, првенствено заинтересиран за материјалната состојба во семејството, не се согласувал за дополнителните трошоци кои доаѓале со школувањето на неговиот син Кузман. Него го интересирал само лебот. Мајката, пак, сакала и барала и духовна храна за својот син. Прескапите учебници била решена да ги купи со дополнителна работа. Нејзиниот син морал да продолжи да учи!

Понатаму, Тома Николов, македонски свештеник и револуционер од с. Вранештица, Кичевско, во своите *Спомени* запишал: „татко ми беше забегал во Романија и мајка ми ме издржуваше со работа, за да учам во селското ќелијно училиште на црковнославјански јазик“.²⁹ Повторно, мајката го издржувала синот, не само физички, туку му нудела и духовна храна, му нудела духовен растеж.

Така, на пример, Иван Крајничанец од Велес требало да го продолжи школувањето надвор од својата земја: „се радував што заминувам на запад, за кој отсекогаш сум мечтаел уште од училишната клупа, но мачно ми беше кога ја гледав мајка си нажалена. Таа, горката, чувствуваше дека нема да ме види повеќе, нејзиното мајчино срце тајно тагуваше за тоа што јас заминувам за далечни земји (наистина, таа почина во Велес уште пред да се вратам дома). Но таа понекогаш самата си зборуваше и си мислеше: ‘За што сум му јас? Тој нека биде среќен во животот, а јас ако тагувам по него’“.³⁰ Овие зборови најдобро ги отсликуваат мајчините чувства кон нејзините деца. Мислите и зборовите на мајката на Крајничанец можат да бидат мисли и зборови на секоја друга македонска мајка во XIX век. На овој заклучок нè наведува и исказот на Царевна Миладинова, ќерката на Димитрија Миладинов, при одлуката да ја испратат на

²⁵ Григор Прличев, *Автобиографија*, 80-81.

²⁶ Исто, 36-37.

²⁷ Архив на МАНУ, фонд: Григор Прличев, „Посмртен говор за Мица“, II/11, л.2.

²⁸ Кузман Шапкарев, *Записи*, Институт за фолклор „Марко Цепенков“, Скопје, 1990, 14.

²⁹ Тома Николов, *Спомени из моето минало*, съставителство, предговор и бележки Александър Пелтеков, Издателство на Отечествения фронт, София, 1989, 9.

³⁰ Иванъ П. Крајничанецъ, *Спомени отъ изминалия пѣтъ въ живота ми, книга 1*, Печатница Крајничанецъ А. Д., Скопие, 1942, 33.

школување во Русија: „си спомнувам, плачевме заедно со мајка, макар што никој уште не ме зел“.³¹

И мајката на познатиот македонски револуционер Никола Петров Русински поседувала слични карактерни особини како Прличевата мајка Марија, вложувајќи огромни напори за да ги воспита своите деца и да им овозможи образование. Според Наташа Котлар-Трајкова, мајката на Русински, Шеќерина, била „жена-паталец, израсната и закрепната во сиромаштво, рано вклучена во брак, но и млада останата вдовица“, која одиграла значајна улога во неговото воспитување.³²

Веќе зборувавме за еден од најкарактеристичните профили на мајка од крајот на XIX и почетокот на XX век, Анастасија Узунова. Трогателното писмо на нејзиниот син Христо Узунов и нејзината посветеност кон револуционерното движење по смртта на синовите Христо и Антон покажуваат дека не залудно Љубен Лапе ја нарекол „неразделна сопатница и соработничка на својот син“.³³

Силната приврзаност на мајките кон синовите ја почувствувал и револуционерот Никола Киров Мајски од Крушево, кој за својата мајка Доста запишал дека иако била неписмена, сепак била „умот и совеста на маалото“, дека поседувала „вкус и умешност“ и дека функционирањето на целото семејство било „плод на нејзиниот труд и на нејзините грижи“.³⁴

При заминувањето од родната куќа на крушевскиот војвода Веле Марков, неговата мајка Стоја изустила: „Ми се откинуваш, синко, од мајкината пазува“. Таа ронела солзи, но Марков не заплакал бидејќи „не сакаше да ја нажалит мајка си“. Утрината пред неговото тргнување, таа замесила погача, ја ставила во неговата торба и го испратила до над селото. Таму го избацила и „се наведи, зеде земја од стапалката (на синот – б.м.) која ја завитка в шамиче“.³⁵ Символиката што ни ја пренесува Миле Бочвар се однесува на желбата на мајката да зачува дел од трагата која синот со ногата ја оставил на земјата. Таа трага е последниот физички показател за суштествувањето на нејзиното чедо. Чинот на земање земја од отпечатокот од стапалката е чин на мајка што се простува од рожбата за која не знае дали некогаш ќе се врати. За неа тоа е спомен, извор на тага, а истовремено и утеха дека успеала да зачува нешто физичко поврзано со неговото постоење.

7. Македонија како мајка

Како посебна поттема се издвојува циклусот песни во кои татковината Македонија е претставена како мајка. Вакви примери наоѓаме во творештвото на: Динко Држиловец („До отечеството“), Георги Динков („Самовила“, „Татковината кон јуноста си“), Прличев („Слово за св. Кирил и Методиј“), а во творештвото на Спространов, кога пишува за Македонија, „се обраќа исклучиво со зборот мамо или мајко“.³⁶ Обраќањето на поединецот, писател или револуционер, кон „Мајка Македонија“ го претставува возвишеното чувство во неговата душа кон поробената татковина, изедначувајќи ја со биолошкиот родител. Знаејќи ја, пак, љубовта на децата кон својата мајка останува само

³¹ Царевна Миладинова-Алексијева, *Епоха, земја и хора*, съставителство, коментар и белешки, Елисавета Миладинова, Издателство на Отечествения фронт, София, 1985, 11.

³² Наташа Котлар-Трајкова, *Војводата Русински - македонски војвода и општественик*, Менора, Скопје, 2013, 19.

³³ Љубен Лапе, „Снабдување на охридските револуционери со оружје до Илинденското востание“, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје*, одделен отпечаток, Скопје, 1951, 15.

³⁴ Никола Киров Мајски, *Страници од мојот живот*, 38-39.

³⁵ АО ИНИ, Миле Бочвар, *Животот и работата на Веле Марков*, ракопис, сл.IV.141/а, 4.

³⁶ Валентина Миронска-Христовска, *Литературното дело на Евтим Спространов*, ИМЛ, Скопје, 2004, 268-277. На пример: „мамо мила“ или „мајко изгорена“.

да го замислиме пламенот во нивните гради, кој македонските творци и борци го чувствувале за својата татковина.

Ликот на мајката персонафицирана во песната „Мајка Македонија“ кај Марко Цепенков е најексплицитен во барањата за револуционерно решавање на македонското прашање и за одмазда врз поробувачот. Во песната „Мајка Македонија“ ги советува своите чеда да востанат против тиранијата на Турците“, тој својата земја ја олицетворил во мајка која страдала под тешкото ропство. Меѓутоа, таа не е тивка и нема, туку бунтовна и борбена. „Чеда жални вие Македонци, / до кога ќе лежите под Турци?“ прашува таа. Притоа ги наведува сите злосторства што поробувачите ги направиле: ги истепале јунаците, ги избесиле учените, ги потурчиле момите, ги истепале, ги издале, ги избоделе со ножеви Македонците, на сите места на кои ги затекнале. Следуваат неколку повици на отворен бунт, во кои мајката Македонија ги повикува своите чеда да востанат и да се борат против Турците. Такви се примерите со стиховите: „Ја станете сите на оружје“, „Ајде чеда, сега е времето“, „Грабнете се сите за оружје“ итн. Уметничката вредност на песната не е голема, но затоа, пак, голема е мотиваторската улога на поетот. Кој нема готово оружје, пее Цепенков, нека земе што има: коса или секира, бидејќи од непријателот не тече млеко, туку крв. Мајката ги потсетува чедата на славата од времињата на Александар Македонски, како синоним за успехот којшто е неминовен доколку сите заедно се обединат во борбата за слобода. Во основа, идентична со „Мајка Македонија“ ги советува своите чеда да востанат против тиранијата на Турците“ е песната „Позив од мајка Македонија“. Повторно, мајката ги повикува своите чеда на борба за слобода.

Со многу посмирен тон е песната „До отечеството“ од истакнатиот македонски просветител Динко Држиловец. И тој таму Македонија ја споредува со мајка: „Радујсја слатко ти татковино / Општа ни мајка нам многу мила“.³⁷ Понатаму, и Григор Прличев Македонија ја сметал за мајка во песната „Слово за Св. Кирил и методиј“: „Откако го породил великога / Александра, откако ги породил Св. Кирил / и Методиј, оттогаш мајка Македонија / лежи во своето легло ужасно...“.³⁸

Често, кога револуционерната чета пристигнувала во родното место на загиналиот, се јавува популарната прашална форма на мајката, која не го гледа сина си меѓу другите: „Камо го син ми Васуле?“ потоа: „Каде е син ми Костадин?“ или пак: „Дека е Делчев Војвода?“ Одговорите најчесто се движат во насока дека нејзиниот син се оженил за „жална Македонија“, „за црна Македонија“ или за „мома Македонија“. Понекогаш, јунакот порачува дека се оженил: црната земја-постела, пушката-невеста, фишеците-дечиња, камењата-перници, камената плоча-покривач.³⁹ Во овие творби мајката претставува само објект кому му се обраќаат другарите на синот. Изустувајќи ги последните зборови на загиналиот, народниот пејач ја прекинувал раскажувачката постапка за да ја потенцира поентата, со која сакало да се даде до знаење дека синот не е жив, но борбата за слобода продолжувала.

8. Учителки и просветителки

Најголемите промени од европскиот наплив на модернизација и реформи во османлиската држава, кога станува збор за жените, се случувале во образованието.

³⁷ *Книжевната преродба, панорама на македонската поезија во XIX век*, избор, предговор, редакција и белешки акад. Гане Тодоровски, НИД „Микена“, Битола, 2008, 61.

³⁸ Валентина Миронска-Христовска, *Жената во македонските литературни творби во 19 век*, *Спектар*, Скопје, 2012, бр. 59, 6.

³⁹ Душко Христов Константинов, Здравко Божиновски, *Тука е Македонија, народни комитски песни*, 229, 235, 240.

Училиштата станале отворени за присуство на ученички, а било и поттикнувано школувањето на девојчињата, односно на жените. Всушност, учителството било единствената јавна професија која жените под османлиска власт можеле да ја извршуваат. Тоа е време кога македонските жени веќе добиле образование, а некои од нив биле школовани и во женските училишта во Русија.

Во патријархалниот систем на вредности не се гледала практичната корист од образованието на женските деца. Мажите биле трговци, занаетчии, патници, кои постојано имале контакт со чаршијата, па оттаму се наметнувала потребата да знаат да читаат и сметаат. За жените, главно задолжени за домашните работи, се сметало дека немаат потреба од писмо, бидејќи нивниот контакт со светот надвор од домашниот праг бил минимален. Поради тоа, женските училишта во Македонија се појавиле многу подоцна од машките училишта.

Иако на почетокот женскиот наставен кадар бил скроман по број (2-3 учителки), со текот на времето тој значително се зголемил. Во Солунската егзархиска женска гимназија учителствувале: Ана-Трпче Стојанчева од Воден, Марија Кушева од Велес, Тима Попова, но и Камелија Сплитек од Русија, Евгенија Димева од Велико Трново, Елизавета Павловна Кондрадова од градот Болград (Бесарабија) и др. Како што спомнавме, забележително е што во првите години, без разлика на националноста, најголемиот дел од учителките во гимназијата своето образование го добиле во руските училишта во Москва, Киев или Одеса. Дури потоа, откако од гимназијата произлегле првите завршени гимназијалки, наставниот кадар бил пополнуван од нивните редови. Исто така, голем бил бројот на учителки донесени од Бугарија. Покрај учителки, во Солунската егзархиска женска гимназија предавале и учители, меѓу кои повеќе познати и признати просветители и револуционери како на пр. Шапкарев, Григор Прличев, Трајко Китанчев, Христо Батанциев, Димитар Мирчев и др. Наставната програма била иста како и во Солунската машка гимназија. Во 1904 година женската гимназија била префрлена во нов, посебен објект, наменет за потребите на ученичките. Новата зграда и пансионот биле изградени во маалото Св. Атанас, благодарение на трговецот и банкар Евлоги Георгиев, кој подарил 50.000 златни гроша на женската гимназија.

Отворањето женски световни училишта доживеало вистинска експанзија во текот на 60-тите години на XIX век. Тогаш биле отворени повеќе женски училишта во Кукуш, Штип, Прилеп, Битола, Охрид, Струга, Солун, Дебар, Неврокоп, Кочани, Куманово, Крива Паланка и на други места.

Женското образование во Солун е поврзано со работата на учителката Славка Динкова. Таа потекнувала од познатата преродбенска фамилија Држиловци-Динкови. Поттикната од својата мајка Велика Динковица и својот брат Георги Динков, таа во 1866 година го отворила првото народно училиште во Солун. Училиштето било сместено во една соба од мајчината куќа. На часовите се одвивала скромна, но значајна програма, со изучување на „мајчин јазик и грцкиј, со ракоделија“.⁴⁰ Со текот на времето, бројот на ученичките постојано се зголемувал, благодарение на ангажманот на трудољубивата Славка (која знаела грчки и француски јазик) и на помошта од неколку побогати Македонци и еснафите. С. Динкова се истакнала како учителка, но и како новинарка, преведувачка и прва жена борец за еманципација на жените во Македонија. Нејзината смрт во 1878 година накратко го прекинала просветниот полет кој го зафатил овој македонски град.

---

⁴⁰ Блаже Ристовски, *Македонскиот преродбенски XIX век, прилози за македонската литературно-културна историја*, I, прва книга, Три, Скопје, 2011, 329. Подоцна, во женските училишта, три пати во седмицата се предавале предметите: ракоделие, шев и мали везови“. Во: ЦДА, фонд: Българска ексархия, а.е.10, No.121, А II, л.54. Овој фонд на часови, добро покажува за што биле подготвувани девојчињата.

Солунската женска гимназија станала просветен и културен центар во кој се образовал најголемиот дел од ученичките кои завршиле основни училишта во разни краишта од Македонија. Гимназијата работела до Балканските војни 1912/13 година. Во гимназијата, меѓу другите, учеле: Луиза Прличева од Охрид, Екатерина Стрезова од Охрид, Екатерина Сарафова од Либјахово (Серско), Марија Шурбанова од Битола, Василка Робева од Битола и други претставнички на истакнати македонски преродбенски фамилии. Значи, во гимназијата имало претставнички на познатите македонски фамилии: Робевци, Прличеви, Миладиновци, Стрезови, Сарафови итн.

Од големо значење била работата на битолските училишта каде што се образувале и девојчиња. До крајот на XIX и почетокот на XX век имало повеќе мешани училишта: Енимаалското, Белачешменското, Долнобаирското, Горнобаирското, Арнаут-маалското и Куртдерското училиште. Централното градско женско училиште располагало со четири училници. Во една од просториите се наоѓало и забавиште.⁴¹ Некои од учителките, како на пример, Екатерина Велкова, предавале по 5-6 предмети. Исто така, во градот постоело и IV класно училиште (гимназија). Годишните извештаи кои биле поднесувани на крајот на учебните години укажуваат на константен пораст на бројот на ученички во основните и класното училиште. Во споредба со вториот клас од Солунската гимназија, во Битолската гимназија се изучувале предметите: „Закон Божји, аритметика, б’лгарски език, франц. език, всеопшта историја, географија, естетовзнание, рисование, краснописание, ракоделие“.⁴² Ова свидетелство издадено на Захарија Мојсова (род. 1869/70) во Битола на 1 јули 1884 година потврдува дека наставните програми во двете егзархиски женски гимназии значително се разликувале. Ќе наведеме и некои од вработените во училиштето, учителките: Недела Апостолова од Битола, Марија Велева и Фанија Костова од Битола, Елена Шулева, Наталија Мончева, Марија Зердева од Прилеп и други.

Што се однесува до предметите што се изучувале во овие училишта, тие може да се видат од издадените свидетелства на ученичките. Така, од свидетелството на Бојанка (Бојана) Миладинова (Христова) од 14 јуни 1890 година, може да се утврдат предметите што се слушале и полагале во неколку класови од гимназиското образование. Бојана Миладинова (1875 – 1973) ѝ припаѓала на фамилијата Миладиновци од Струга. Од „Свидетелството за свето крштење“ се дознава дека родители ѝ биле Христо Миладинов и Митра Миладинова.⁴³ Бојана била учителка во повеќе градови (околу 40 години): Струга, Цариброд, Кустендил, Ботевград и Софија. Во Солун, во учебната 1886/87 година (втор клас) биле предавани 15 предмети: Закон Божји, бугарски јазик и литература, математика, историја и географија, природна историја, физика и космографија, хемија, француски јазик, цртање и краснопис, пеење и ракоделие“.⁴⁴ Во учебната 1889/90 година (петти клас), исто така биле предавани 15 предмети: Закон Божји, бугарски јазик, педагогија, аритметика, алгебра, геометрија, сеопшта историја, географија, физика, хемија, природна историја, француски јазик, цртање и краснопис, пеење и ракоделие.⁴⁵

Од погореизнесените ставови за и против образованието на жените, може да се заклучи дека единствено се водело сметка за иднината на потомството. Како што можевме да видиме, според едни, образованите жени претставувале основа врз која требало да се гради здраво и ученољубиво општество, додека според други,

⁴¹ ДАРМ, фонд: Пелагониска митрополија-Битола, к.2/а, ПМБ 2/1-49.

⁴² НБКМ-БИА, фонд: Хараламби Илиев, „Свидџтелство“, Битола, 1.VIII.1884.

⁴³ НБКМ-БИА, фонд: Бојанка Христова Миладинова, „Свидџтелство за Свето Крщчение“, а.е. 1, л.5.

⁴⁴ Исто, „Солунска б’лг. Дѳвическа гимназия Св. Благовешнице“, а.е. 1, л.1.

⁴⁵ Исто, л.2.

образованите жени ги „разболувале“ девојчињата со непотребни „моди“, односно ги уништувале здравиот дух и телото на младината. Ваквите концепти на размислување се наоѓале во постојан судир во текот на втората половина на XIX век. На традиционално конзервативниот Балкан, овие идеи суштински не се разликувале премногу. Главното прашање било кој концепт е подобар за создавање здраво потомство. Другите прашања и проблеми со кои се соочувал Западот се наоѓале на маргините: еманципација на жените во општеството, во науката и медицината и правото на глас.

Честопати учителките организирале литературни читања, пиеси, дружења, вечери и сл. Женските друштва во Велес, Солун, Струга и во другите македонски градови секако придонеле за уште поголем интерес кон литературата. Така, голем интерес предизвикало рецитирањето на една стихотворба на ученичката Павлина Весова;⁴⁶ а „меѓу дијалозите, декламациите и песните, едно бедно момиче, Фотика Димитрова од III оддел(ение) ги испеа песните ‘Жетва’ и ‘Кога бев овчар’ толку сладосно, што собранието (на училишниот акт - б.м.) остана воодушевено“;⁴⁷ изведбата на еден дијалог на ученичките Султана Гацева и Елена Иванова од женското училиште во Воден⁴⁸ итн. Со една објава во весникот *Новини* од 1894 година, жените биле поттикнувани да земат учество во новосоздаденото Женско друштво во Солун, „во тоа полезно дело, кое треба да ги заштити од недоразбирањата што ги предизвикуваат некој пат мажите“.⁴⁹

За да ги претставиме тешките услови за активен јавен живот на Македонките, ќе го наведеме примерот со учителката Евгенија Ракициева, подоцна Јанчулева. Таа одржала повеќе говори во полза на жените и подготвила обемен извештај за женското образование во Прилеп. Ракициева се омажила за докторот Јордан Јанчулев, кој по извесно време заминал во Цариград на доусовршување. Поради тоа, според анонимниот дописник на весникот *Новини* од Солун, „таа се грижела со труд и со своите средства да му олесни на својот сопруг да ги заврши науките. Тоа е редок пример за пофалба. Извршеното од г-ѓа Јанчулева е цел подвиг и достоин за поддршка“.⁵⁰ Од друга страна, од членовите на Прилепската црковно-училишна општина, Јанчулева е опишана како мошне „енергична“ жена.⁵¹ Поради активностите што таа ги имала и во домот, но и надвор од него и кои успешно ги завршувала, за граѓаните станала пример, модел на жена, која со „подвиг“ успешно ги решавала проблемите од секојдневјето.

9. Жените во револуцијата

Покрај големиот број машки јунаци, народното творештво познава повеќе случаи во кои и жената е претставена како борец. Во јуначките и ајдутските песни, карактеристична е индивидуалноста во женското јунаштво. Во нив, девојката самата ја земала судбината во свои раце, ја преземала одговорноста за своите постапки и барала начин да ѝ се спротивстави на вообичаената женска „предодредена“ подреденост. Девојката од татка си барала или, пак, самата земала „тенка пушка“, „тенка сабја“, „сабја колаклија“ „морна долама“, „брза коња“ и се впуштала во бој. Во некои варијанти, девојката одела војник поради тоа што татко ѝ немал син или немал можност да ѝ плати данок на државата.

⁴⁶ „Дописки“, *Новини*, Цариградъ, број 73, 28 јуни 1896, 3.

⁴⁷ „Дописки“, *Новини*, Цариградъ, број 66, 26 јуни 1898, 3.

⁴⁸ „Дописки“, *Новини*, Цариградъ, број 67, 30 јуни 1898, 3.

⁴⁹ „Вжтршѣнь отдѣлъ“, *Новини*, Цариградъ, број 77, 24 јуни 1894, 2. Кратка информација за основањето на ова женско друштво има во истиот весник од 31 мај 1894 година, во број 70, на стр. 2.

⁵⁰ „Дописки“, *Новини*, Цариградъ, број 82, 25 август 1898, 3.

⁵¹ ДАРМ ПО Прилеп, фонд: Црковна општина-Прилеп, 1872-1912, к.2, N.81.

Сижетите „мома војник“ и „жената го ослободува својот маж од ропство“ се сретнуваат речиси кај сите словенски народи. Во зависност од условите, тие се трансформирале од војници во војводи, односно се адаптирале во согласност со потребите на народниот пејач. Додека во јуначките песни ликот на жената борец е воопштен и епски идеализиран, во ајдутските песни опеаните жени се конкретни историски личности, кои „дејствуваат во ајдутски дружини, сеедно дали како обични борци или војводи“.⁵² Сите тие поседувале психофизички својства карактеристични за водачите на ајдутските дружини. Дури и во извесна смисла, жените ајдути се претставени помудри и повешти од нивните машки конкуренти. Споменатата Сирма Војвода застанала на чело на дружината откако сите ајдути ги натфрлила со камен, во скок во далечина и во стрелање. Единствено таа успеала да го погоди прстенот врзан за една гранка на буката. Народната психологија во која мажот бил главата на семејството тука ја дискредитира машкоста на ајдутите. Тие биле управувани од жена војвода, иако во некои случаи и не се сомневале во различноста на полот на својот водач. Од друга страна, пак, во народните песни се сретнуваат случаи кога жената не го криела својот пол, туку отворено повикувала на оружени активности. Во песната „Ти да дојдиш, калеш Димко“, момата Кате го повикува Капиданот Димко да ја земе и со неа да замине во планина. Таму требало да живеат во пештера: „Кумити да одиме, / Кумити да шетаме, калеш Димко, / Турци да тепаме, / Турци да сечиме“ (Цепенков, кн.1, 117).

Освен за Сирма, се пеело и за Јанка Војвода, Цвета, Грозда, Гуга, Бојана, Босилка Војвода и др. Споменот за овие жени-војводи кај народот долго време се опеал. Таков е примерот со песната за Цвета Војвода, која се пеела и во периодот по Втората светска војна, во 60-тите и 70-тите години на XX век во Штип.⁵³

Името на Сирма војвода постојано се провлекува низ македонската историја, книжевност и фолклор, уште од средината и втората половина на XIX век, сè до денес. Воопшто, таа е најпознатата и најопеаната македонска ајдутка, војвотка, предводничка на вооружена чета. Интересот за Сирма војвода, започнат уште од времето на Миладиновци, не се изгубил ни во текот на годините по нејзината смрт. Нејзиното име добило статус на симбол на јунаштво на македонската жена.

Како прв и основен извор за Сирма војвода го зедеме записот на Димитрија Миладинов во Зборникот на Миладиновци, што се наоѓа веднаш под песната со реден број 212, насловена како „Сирма војвотка“. Како што спомнавме, во таа прилика Димитрија за првпат изнесува историски сведоштва за физичкото постоење на Сирма, презентирајќи ни податоци за нејзиното родно место, за просторот каде ајдукувала, за оружјето што го носела, односно за нејзиното ајдутство, за нејзиниот приватен живот, како и за последните години проживевани во Прилеп. Иако скуден, овој запис на најстариот од браќата Миладиновци, ни овозможува поглед кон животниот пат на Сирма, уште тогаш зачинет со романтичарски елементи.

Еве ја целосната белешка што Димитрија Миладинов ја оставил под песната бр. 212, којашто се однесува на Сирма војвода: „Таја песна је од Гаре, село од Долна Дебра - Сирма се роди во Дебарско село Тресанче. Девојка бидвештем под машко облекло опходи как војвода планините Бабин Трап, Стогово, Барбара, Карчин. Момците кои таја водеше, ја узнаха како девојка, кога је се скинаха петлиците од градите. Таја на еден ден од Крушово појде в Прилеп и се врати назад; и од Крушово појде в Кичево т.е. на еден ден истрча растојање од осумнадесет часа. Таја се мажи на еден Миак Балгарин од Крушово. Неја осумдесетгодишна видохме во Прилеп, и од устата нејсина чухме за

⁵² Кирил Пенушлиски, *Македонската борбена народна лирика*, Матица македонска, Скопје, 2004, 182.

⁵³ АИФ, „Цвета војвода“, Регистратор бр. 9, (1201-1380), арх. Рег. бр. 20716, Штип, Тома Батев и Илија Здравев.

младоста је. В одајата је под перница држеше кубурите полни, и сабји, обесени на сидот, висеха над неа. Д. М.“ (Миладиновци, 1983, песна 212, стр. 299).

Многу поорганизирано дејствувале жените од периодот на создавањето на МРО (Солун, 1893). Во 90-тите години на XIX век, од училиштата во Македонија произлегле учителки, кои не биле традиционално конзервативни жени, туку биле способна интелектуална сила која не сакала да биде оставена на маргините на општествено-политичките настани. Покрај учителската дејност, речиси сите биле вклучени во револуционерната борба на различни начини: како курири, како јатаци, во нивните домови се криеле револуционерите кои се наоѓале во илегала, ги шиеле револуционерните знамиња на македонските чети, ги лекувале и негувале ранетите итн.

Во однос на револуционирањето на македонските жени, можевме да утврдиме дека тоа се случувало на два начина. Првиот е поврзан со чувството за лична неправда и сочувство со страдањата на другите на индивидуално ниво. Во оваа група најчесто (но не е правило) влегувале постари жени од селата и градовите, кои на револуционерите гледале како на свои чеда. Кај нив доминирале мајчинскиот инстинкт и чувство, како последица на преживеаните години и акумулираното животно искуство. Како пример ќе ја наведеме баба Агна од Штип, во чиј дом (1894/95) извесен период живееле Даме Груев и Гоце Делчев кога двајцата биле учители во штипското Ново Село.⁵⁴ Благодарение на нив двајцата, Агна станала една од првите жени посветени во Организацијата кои извршувале курирски задачи. Во Крушево, пак, била позната Пара Матева (Грдановска) или баба Тонка, која од револуционерите го добила епитетот „мајка на комитите“. Повеќе податоци за неа знаеме благодарение на спомените на учителот и револуционер Петар Ацев, кој запишал дека долги години нејзината куќа била сврталиште за комитите: „од нејзината куќа излегуваа или влегуваа цели групи востаници, за да се пресоблечат, да земат оружје или истото да го остават... Често пати во пазувите ја криеше востаничката архива, револверот или некое друго оружје“. Таа единствено сакала да им помага на револуционерите, не знаејќи ги нивните статутарни определби и закони: „таа не прашуваше и не сакаше да ги знае имињата на безбројната врвица млади и стари дејци на Организацијата... нејзиниот закон гласеше: опасните работи успешно се вршат со помалку приказни“.⁵⁵

Мајчинството и љубовта кон синовите (Христо, Антон и Ангел) во редовите на Организацијата ја внеле и Анастасија Узунова од Охрид. Таа била пример за цврстина, бидејќи ги надживеала Христо и Антон, но тагувањето го оставила настрана, држејќи се до заветот што ѝ го оставил синот Христо Узунов. Во претсмртното писмо упатено до својата мајка Анастасија, тој запишал: „те молам - во името пак на моите свети чувства кон тебе - да не жалиш, ни да плачеш за мене. Најдоволен ќе се чувствувам, ако ти со своето држење бидеш за пример на другите мајки и сопруги“. Нејзината посветеност на синот е еднаква со неговата посветеност кон татковината. И двајцата биле свесни дека имаат долг еден кон друг, но и двајцата собрале сила за таа љубов да ја канализираат кон „втората мајка“, Македонија. Во илинденскиот период се забележани повеќе вакви мајки, кои биле соборци на своите деца.

Фолклорното наследство очигледно одиграло важна улога во активирањето на македонските жени во Организацијата. Во прилог на оваа констатација оди и дејствувањето на Ѓорга Ефтимова од с. Вирче, Делчевско, позната и како баба Гуца, една

⁵⁴ Петър Завоевъ, *Градъ Щип*, София, 1943, 111-114.

⁵⁵ БИА, фонд: Петър Ацевъ, „Крушевската баба Тонка“, а.е.2, 302-315.

од првите курири на МРО. Таа „уште пред зародишот на револуционерното движење во Македонија дошла во контакт со апостолите на револуционерната борба“.⁵⁶

Вториот начин на револуционизирање се однесува на младото македонско граѓанство и интелегенцијата. Под предзнакот женски здруженија и неделни училишта работеле многу месни женски револуционерни комитети. Во предлинденскиот период најактивни биле друштвата и здруженијата во Струга, Охрид, Велес, Скопје, Битола, Банско, како и во селата од Леринско, Воденско и Костурско (Смрдеш, Прекопана), потоа Галичник и др. Женските групи функционирале на идентичен начин како и Револуционерната организација. Тие бирале раководителка, чија задача била да одржува контакти со македонските револуционери и да им доделува задачи на жените, во согласност со целите на организацијата. Како најактивни организаторки се истакнале учителките и интелектуалките: Славка Чакарова-Пушкарова, Константина Настева Бојациева, Екатерина Симитчиева, Ана Малешевска, Донка Балтова, Цветанка Сенокозлиева, Павлина Хаџи Панзова и др. Овие жени биле образовани, самосвесни и одлучни дека во револуционерната борба активно треба да се вклучат и жените. Значи, не станува збор за стихийно врзување со организациската мрежа, ниту пак за случајно или индивидуално незадоволство, кое довело до вклучување на македонските жени во ослободителната борба, туку за организирано женско движење.

Револуционерниот ангажман на жените бил прераскажуван, а меѓу народот биле познати како „комитките“. Бележито е што за нив доста се пишувало и во весниците. Странските дописници во неколку наврати известувале за битките на четите на Организацијата со турскиот аскер, во кои учество зеле и жени. Во четата на војводата Коста Мазнејков се бореле Зоица Иванова и учителката Фросина Поп Иванова од Пехчево. За последната пишувале: софискиот весник *Вечерна пошта* и загрепскиот весник *Обзор*.⁵⁷ Весникот *Словенски народ*, меѓу другото, известувал дека во една битка кај Кукуш, аскерот бил принуден да се повлече, а „меѓу востаниците што се бореле имало и многу жени, особено херојски се борела учителката која носела знаме (се мисли на Ана Малешевска – б.м.)“.⁵⁸ *Весникот Македонска зора* од 1904 година предал фотографија на Сребра Апостолова во комитска облека, со пушка во раката, а под неа запишал: „храбра жена со машка енергија и кураж; пратила во ‘рајот’ двајца бегови од Леринско. Самата таа е оттаму“.⁵⁹ Многу се пишувало и за Екатерина (Катерина) Арнаудова од Неврокоп. За неа пишувало француското списание *Le Petit Journal*, кое во бројот 662 од 26 јули 1903 на насловната страница ја илустрирало Арнаудова со своите соборци во акција.⁶⁰ Кон активностите на Арнаудова и другите македонски револуционерки се осврнале и неколку американски весници (*Evening star*, Washington, D.C., 04 April 1904; *Omaha daily bee*, Omaha, 03 April 1904), меѓу кои најзначаен осврт дал *The Saint Paul globe* од 8 мај 1904 година, под насловот „Македонските Јованки Орлеанки“.⁶¹ Во неа, „мадам Арнаудова“ е опишана како жена која водела десетина битки од кои излегла неповредена и дека „е инспирација за одредите на кои таа била член што резултирало со извршување на некои од најсмелите дела“.⁶² И списанието *Илустрација*

⁵⁶ „Баба Гуца“, *Македонија, орган на македонската емиграција во Бугарија*, Софија, број 1276, 20 јануарий 1931, 2.

⁵⁷ *Странскиот печат за Илинденското востание*, Скопје, 1953, 49-50.

⁵⁸ Исто, 86-87.

⁵⁹ „Срџбра Апостолова“, *Македонска зора*, мјесечно илустрирано популарно списание, Софија, број V, 1904, 14.

⁶⁰ „Événements D’Orient, Une Jeanne d’Arc Macédonienne“, *Le Petit Journal, Supplément illustré*, No. 662, 26 juillet 1903.

⁶¹ Albert Sonnichsen, „Macedonia’s Joans of Arc“, *The Saint Paul globe*, St. Paul, 08 May 1904, 5.

⁶² Исто, 5.

Илинден, орган на македонската емиграција во Бугарија, посветил цели две страници на Арнаудова, во текстот „Пиринската четничка“.⁶³ Погорепосочените примери се само приказ за револуционерната дејност на македонските жени во периодот по формирањето на МРО. Нивната активност продолжила и во понатамошниот период.

Погоре изложеното претставува само еден фрагмент од богатото културно-историско наследство на Македонија, поттикнато или создадено од македонските жени во XIX век. Иако подзатскриени под превезот на анонимноста, сепак на виделина секојдневно се појавуваат нови женски ликови кои со своето дејствување оставиле трага во времето во коешто живееле. Тие активно учествувале во сите културно-историски процеси кои се одвивале на територијата на тогашна Македонија, недвосмислено покажувајќи го борбениот и инвентивен дух на Македонките од сите времиња.

---

⁶³ Г. Ив. Бџев, „Пиринската четничка“, *Иллюстрация Илинденъ*, София, книга 7-8 (47-48), 1933, 30-31.